

Eestlaste põgenemised Läände: ärahüppajad

Jaak Pihlau

Meremehed-ülehüppajad

Kuni 1955. aastani oli eestlastele peaaegu ainus legalne võimalus välismaad külastada kuulmine kaugsõidu kauba- või kala-laeva meeskonda.

KGB sõel oli muidugi väga tihe, vähimagi kahtluse puhul mereluba Lääne sadamates käivatele või isegi Läänemerel kala püüdva-tele laevadele välja ei antud^{1,2}. Loa saamiseks välissõidulaevadele tuli saada kõigepealt soovitus kahelt parteiliikmelt ja seejärel läbida ülränge kontroll julgeolekus. Nagu juba mainitud, komplekteeriti laevade juhtkond vähemalt poolles ulatuses venelastest, hilisemal ajajärgul pääses eesti meremehi välislaevadele üldse väga vähe. Kõrgemaks ülemuseks laeval polnud kapten, vaid selle vanemabi poliitalal, kes otseselt jälgis laevameeste meelsust, eriti aga nende käitumist välissadamates. Sadamalinnades kehtis range kord: pidevalt oli laevatrapi ja mõlema parda juures ööpäevane valve, maal käidi ainult kolmeliikmelistes (harvem viieliikmelistes) gruppides, kusjuures rühma koosseisu kuulus alati vähemalt üks vanemohvitser, kes kindlasti oli KGB agent või usaldusisik. Peamiselt kala-laevadel olid meremehed jagatud kahte klassi: osale oli maaleminek üldse keelatud, seda võisid teha ainult need, kel oli eriline Nõukogude meremehepass.

Esimene laiemat tähelepanu äratanud eestlase üleüppamine toimus 1948. aastal, kui Lõuna-Rootsis Karlshamni sadamas kadus Nõukogude kaubalaevalt “Aurelia” 19-aastane koristaja-puhvetipidaja Daisy Umnova. Eelmisel päeval, 6. veebruaril, oldi laeva kapteniabi-politruki Mošnikovi juhtimisel külastatud linna ja tutvutud paari pagulaseestlasega, kes meremehi kostitasid ja viisid kinno. Nad rääkisid ka paar aastat varem Nõukogude laevalt põgenenud ja nüüd Rootsis elavast kahest eesti meremehest, kinnitust sellele teatele pole hiljem õnnestunud leida. Politruk oli pärit samuti Umnova kodulinnast Narvast, pidas neiu oma pruudiks ja rikkus jämedalt maal käimisele kehtestatud julgeolekureegleid. Laevadistsipliin oli üldse väga nõrk, mis võimaldas Umnoval öösel trapi kaudu laevalt minema hiilida ja kai ääres ootavate väliseestlaste autosse istuda. Kui põgenemine avastati, helistas kapten politseisse ja Nõukogude saatkonda, Stockholmi saatkonnast tuli kohale eesti päritolu tšekist Ernst Simson.³ Umnova keeldus Simsoniga kohtumast, palus Rootsist poliitilist varjupaika, mille ka sai. Hiljem väliseestlase Kullamaaga abiellunud Daisy Umnova avaldas oma põgenemise kohta rootsikeelse raamatu.⁴ Tagaselja mõisteti Riias Merelaevanduse Liinikohtus (“Aurelia” kodusadam oli Liepāja) Umnovale 25+5 aastat.⁵ Kuna juurdlus tuvastas, et põgenemist mahitas oma kerge-meelsuse ja lohakusega kapteni vanemabi politruk Aleksandr Mošnikov, siis viimane arreteeriti ja saadeti “kodumaa reetmise”

¹ J. Pihlau. Lehekülgi Eesti lähiajaloo: merepõgenemised okupeeritud Eestist. – Tuna 2001, nr. 2, lk. 68–81.

² J. Pihlau. Eestlaste põgenemised Läände: kaks laevahõivamisjuhtumit. – Tuna 2002, nr. 4, lk. 74–80.

³ E. Simson. Sündinud 1915 Peterburi kubermangus Jamburgis, julgeolekus alates 1935. aastast. Töötas Rootsi saatkonnas 1945–49, kust pidi lahkuma seoses Eerik Suurvälja spioonilooga, oli ENSV MGB 1. osakonnas 1950–53 ja pärast 1954. aastat osakonnajuhataja asetäitja, 1953–54 Tartu osakonna ülem.

⁴ D. Umnova. Jag flydde fran Soviet. Wahlström & Widstrand, 1948.

⁵ Daisy Umnova (sündinud 1929 Narvas) juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 15544.

süüdistusel kolmeks aastaks vangilaagrisse.⁶

Hilisem eesti meremeeste ärahüppamise kroonika on järgmine.

31. märts 1950, Västeråsi sadam Rootsis.

Nõukogude aurikult “Tosno” kaob äsja Tallinna Merekooli lõpetanud madrus Enno Kustin.

Ta kuulus laeva öösel valvanud vahtkonda, kuid ronis märkamatu ahtri kinnitustrossi mööda kaile, paludes lähimas politseijaoskonnas poliitilist varjupaika. Tagaselja mõisteti talle sõjatribunalis 28.08.1951 surmanuhtlus.⁷ Nõukogude esindajad püüdsid teda küll Rootsi võimudelt välja nõuda, väites muu hulgas, et ta oli laevast varastanud ja kaasa võtnud ühe ülikonna. Sedasorti valet kasutati Nõukogude laevadelt ärahüpanute puhul peaaegu alati, kuid pole teada, et see vähemalt eestlaste puhul oleks andnud tagajärgi. Hiljem arreteeriti Tallinnas “Tosno” 18-aastane kütja Elmar Nurmeleht, keda süüdistati selles, et ta ei olnud laeva juhtkonda sadamakail meremeeste ja väliseestlaste vahel toimunud jutuajamisest informeerinud, talle mõisteti karistuseks 4+3 aastat.⁸

22. mai 1956, Kristiansandi sadam Lõuna-Norras. Mootorlaeva “Jarensk” neljas mehhaanik Heino Halling on koos kahe venelasest kaaslasega linnas ostukäigul, kui ta ühes suures kaubamajas äkki kaob. Norra võimud andsid talle poliitilise turvapaiga, sest kodumaal mõistis ENSV Ülemkohus talle tagaselja 10+3 aastat.⁹ Selleks ajaks oli loodud EKP Keskkomitee juurde spetsiaalne

välismeresõidu kaadrite komisjon, kes sai Hallingu põgenemisloo pärast Moskvas kindlasti kõvasti nahutada.

Jaanimetsa pildid USA lehtedes.

10. oktoober 1960, New York. 1960. aastal toimunud eesti meremehe ülehüppamine äratas aga tähelepanu kogu maailmas, viies Eesti ja Balti küsimuse maailmapoliitika fookusesse.¹⁰ Oktoobri alguspäevadel oli New Yorgis koos ÜRO täiskogu ja esmakordselt võttis sellest osa NL kompartei juht Nikita Hruštšov, äratades erilist tähelepanu sellega, et võttis kõnet pidades kinga jalast ja pörutas sellega vastu lauda, kiideldes kuidas Nõukogude süsteem on kindlustanud kõigile tema alamatele imelise elu. New Yorki saabus ta reisilaeval “Baltika”, mis jäi istungjärgu ajaks sadamasse ootama, et siis riigimeest ja tema arvukaid kaaslasi tagasi kodumaale viia. Puhkes aga sensatsioon: 10. oktoobril helistas New Yorgi Eesti Majasse keegi võõras, öeldes et ta on eestlane, kes on just “ära hüpanud” Hruštšovi laevalt. Mees toimetati kiiresti Eesti Majja ja selgus, et tegemist oli Viktor Jaanimetsaga (sündinud 1931 Tallinnas). Koos teiste laevameestega oli ta käinud linnas oste tegemas ja ühes kaubamajas märkamatu minema lipsanud. Tema ärahüppamist käsitleti kogu Ameerika ja muude lääneriikide meedias esilehkekülgedel ja ta sooritas mitu suurt ringreisi USA-s.¹¹ Hiljem töötas Jaanimets oma erialal (peentreial) New Yorgi lähedal Long Islandil, kus suri üksiklasena 1987. aastal.

⁶ Aleks. Mošnikov (1909, Narva) arreteeriti pärast koju tagasipöördumist reetmise süüdistusel, talle mõisteti erinõupidamisel 11.09.1948 kolm aastat, vabanes Vjatlagist 1951. ERAF, represseeritute kartoteek.

⁷ Enno Kustini (sündinud 1928 Virumaal Rägavere vallas) juurdlustoimik. ERAF, f. 130, s. 13384E.

⁸ Elmar Nurmelehe (sündinud 1932 Läänemaal Taebla vallas) juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s.15654.

⁹ Heino Hallingu (sündinud 1936 Virumaal Avanduse vallas) juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 26478.

¹⁰ Kuidas Eesti küsimus viidi maailmapoliitikasse. – Vaba Eesti Sõna 16.09.1982. (Autor tänab juhtumile viitamise eest Ott Rauna.)

¹¹ Eesti meremees tühistas Hruštšovi 3-nädalased valed UN-is. – Vaba Eesti Sõna 13.10.1960.

8. august 1962, Prestoni sadam Inglismaal. Kaubalaevalt “Jarensk” kaob linnaskäigul Priido (Frido) Ellam. Kaks kuud hiljem põgeneb laevatrümmis Taani tema vend Lermont Ellam.¹²

Priido oli Pärnu Merekooli lõpetanud motorist, kuid murdis enne sõitu käe ja töötas ajutiselt kambüüsimehena. Pärast poliitilise turvapaiga saamist sõitis merd peamiselt Rootsi laevadel, siirdus siis elama USA-sse, kus hakkas Illinoisi osariigis väikest perepoodi pidama. Neil aastatel põgenikele tagaselja kohtuotsuseid enam ei langetatud, tema kriminaalasi lõpetati 1976 motiveeringuga,¹³ et andmeid Ellami hilisemast nõukogudevastastest tegevusest ei ole saadud.

27. august 1963, King's Lynni sadam Inglismaal. Linnas viibinud grupist jääb maha Eesti Merelaevanduse auriku “Haapsalu” madrus Konstantin Silkov.

Ta oli sündinud 1942 Valgevenes Mogiljovi oblastis ja lõpetanud Pärnu merekooli. Silkov sai Inglismaal poliitilise varjupaiga ja abiellus inglannaga, tema uurimisasi lõpetati 1981. aastal.¹⁴

12. oktoober 1963, Halifax, Kanada. Raskesti haigestunud ujuvbaasi “Johannes Vares” saarlasest madrus Herman Jõgi viiakse Halifaxi haiglasse, kust ta aga peatselt kaob ja palub Kanada võimudelt poliitilist varjupaika.

Hiljem abiellus Jõgi väliseestlasega ja jäi elama Torontosse. Tema uurimisasi lõpetati KGB-s alles 1987. aastal.¹⁵

31. oktoober 1967, Santurce y Bilbao sadam Hispaanias. Külmutuslaeva “August Jakobson” lukksepp-treial Johannes Raudsepp kaob linnaskäigul ja pöördub lähimasse politseijaoskonda.

Hiljem siirdus ta USA-sse, kus abiellus, KGB lõpetas tema uurimisasja samuti 1987. aastal.¹⁶

18. aprill 1968, St. Johnsi sadam Newfoundlandis Kanadas. Linnaskäigu ajal teistest kõrvale hiilinud eesti meremees Jüri Alt (sündinud 1942 Kuressaares) palub poliitilist varjupaika.

Ta oli sõjaväeteenistuse ajal Leningradis teeninud Siseministeriumi vägedes vangival-

vuri ja elektrikuna, siirdunud sõjaväeteenistuse järel 1965 Murmanskis tööle kalatraalerile, hiljem viidi üle suurele kalatöötuslaevale “Rossija”.¹⁷ Kahe reisi ajal ei olnud ta maale pääsenud, seekordne oli Nõukogude meremehepassiga esimene.

17. august 1968, Halifaxi sadam Kanadas. Põgeneb eesti meremees Manivald Palmiste, kes töötas kalameistrina suurel baaslaeval BMRT-333 (“Juhan Sütiste”).

Kaugsoidu meremehepassi ja õigust maaleminekuks tal polnud. Palmiste kasutas ära olukorda, kui osa meeskonnaliikmetest viibis linnas, teised pidasid laeval joomingut, trapivalve ajutiselt puudus, ja tal õnnestus märkamatuult sadamakaile hiilida. Tema uurimisasi lõpetati alles 1990. aastal, sel ajal elas ta Kanadas ja oli metsatöölaine.¹⁸

16. mai 1970, Sundi väin. Külmutuslaevalt “Evald Tammlaan” hüppab vette Oskar Kalman, hakkab ujuma kalda suunas ja tõmmatakse poolsurnuna merest välja Taani lootsilaeva poolt. See ei olnud ärahüppamine, vaid klassikaline põgenemisjuhtum, mis väärrib erikäsitlust.¹⁹

24. märts 1976, Lidköpingi sadam Rootsis. Malmilaadungit maha laadiva Eesti Merelaevanduse kaubalaeva “Gvardeisk” esimese järgu motorist Aavo Elmuste kaob linnaskäigul ja palub sealt võimudelt poliitilist varjupaika. Elmuste oli laeval teeninud ainult ühe kuu, merekooli haridusega Elmuste oli varem töötanud autotranspordibaasis ja mitmes Eesti kalurikolhoosis. Kohe põgenemise

¹² Vt.: J. Pihlau. Lehekülgi..., lk. 75.

¹³ Priido Ellami (sündinud 1941 Pärnus) juurdlustoimik. ERAF, f. 130, s. 6790E.

¹⁴ Konstantin Silkovi juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 28701.

¹⁵ Herman Jõgi (sündinud 1942 Saaremaal Torgu vallas) juurdlustoimik. ERAF, f. 130, s. 6850E.

¹⁶ Johannes Raudsepa (sündinud 1942 Läänemaal Ridala vallas) juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 29007.

¹⁷ Halifaxis 22 ärahüppajat. – Meie Elu 16.05.1968.

¹⁸ Manivald Palmiste (sündinud 1934 Läänemaal Paadremaa/Varbla vallas) juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 29025.

¹⁹ Eestlane põgenes Vene kalatraalerilt. – Eesti Päevaleht 20.5.70; Põgenik kalalaevalt – raketispets. – Vaba Eesti Sõna 25.06.1970; Oskar Kalmani juurdlustoimik, ERAF, f. 130, s. 12974E.

järele hakkas ta taotlema välismaale pääsu ka oma naisele (Vologdast pärit Valeria Grintšenkole) ja pojale. Sellistel juhtudel, kui KGB andis perele väljasõiduloo, rakendati Nõukogude kodakondsuse äravõtmise põhimõtet. Elmuste kirjutas kohe vastava avalduse ja Nõukogude kodakondsus võeti talt järgmisel aastal. Tema juurdlusasi lõpetati "kuriteo koosseisu puudumise" tõttu 1982. aastal.²⁰

12. jaanuar 1983, Las Palmase sadam Kanaari saartel. Eesti traallaevalt "Ikla Rand" kaob Andres (Andris) Prokopovitš (sündinud 1952 Lätis Daugavpilsis). Ta polnud eestlane, kuid oli õppinud Pärnu Merekoolis ja sõitis Eesti laeval. Hispaania politseile teatas, et soovib poliitilist varjupaika Rootsis, on teeninud Nõukogude allveelaeval ja võib rääkida tollal Rootsi avalikkuse keskpunktis olnud Nõukogude allveelaevade retkedest Rootsi rannikule. Rootslastega kohtudes võttis aga oma sõnad tagasi ja Rootsi keeldus talle varjupaika andmast, viidates sellele, et Genfi sobimuse kohaselt teeb seda riik, kuhu põgenik saabus.²¹ Tema hilisema käekäigu kohta andmed puuduvad, kuulduste kohaselt naasis ta Lätisse.

29. aprill 1983, Roueni sadam Prantsusmaal. Kui seni polnud ärahüpanud eesti meremeeste hulgas ühtegi laevaohvitseri, siis Rouenis Nõukogude laevalt ärahüpanud Sulev Viikna (sündinud 1950 Valgas) oli kapteni teine abi.²² Ta oli õppinud Tallinna Merekoolis ja Leningradi Kõrgemas Merekoolis, viimastel aastatel oli ta Nõukogude kaubalaevadel teenides külastanud peamiselt Aafrika sadamaid. Tema sõnade kohaselt "mul ei olnud parteipiletit, seda asendas vene naine", Läänes olles keeldus ta taotlemast pere-

konna taasühendamist.²³ Põgenemine toimus teda saatnud Nõukogude laevameeste nina all, Viikna kui laeval kaubatehinguid sõlmiv isik pöördus aadressi otsimiseks lähimasse politseiyaoskonda, kus ootamatult palus poliitilist varjupaika. Hiljem täiendas ta oma mereharidust Prantsusmaal merekoolis ja jäi teenima Prantsuse laevadele.

23. sept. 1984, Rõnnangi sadam Tjörni saarel Lääne-Rootsi Põhjamererannikul. Haapsalu kalakombinaadile kuuluv traaler "Velise" saabub Rõnnangi, et püütud kala üle anda. Selle meeskonnaliikmed, 21-aastane tüürimees Raul Heinsalu ja 23-aastane madrus Valeri Sirksalu²⁴, käivad päeval grupiga linnas, öösel aga kaovad laevalt. Nad ilmuvad välja alles Stockholmis, paludes seal poliitilist varjupaika.

Oma ärahüppamist põhjendasid nad sellega, et laeva juhtkond oli saanud teada salaja ostetud stereomagnetofonist, teinud tööraamatusse vastava märkuse, ähvardanud nad kodumaal kohtu alla anda ja mereloast ilma jätta. Sirksalu nõustus kohtuma saatkonnas töötava eestlase Toivo Voitiga²⁵ ja selle veenmisel pöördus kolm nädalat hiljem kodumaale tagasi, Raplas elasid tema naine ja kuuekuune laps. Varsti pärast seda avaldas ajaleht Kodumaa artikli, kus Sirksalu hindas Rootsi eestlasi järgmiselt:

"Nägin oma silmaga, kuidas nad seal on huvitatud ainult sellest, et sind ära kasutada. See on kõigi nende asjameeste ainus soov. Olgu nad siis üksteise suhtes nii õelad kui tahes. Kanged mehed on nad sõnu tegema. Mingit abi või head nõu neilt ei saa ega kuule."²⁶

Tallinnast pärit, merekooli lõpetanud ja Haapsalu kalatraaleril kolmanda tüürimehena töötanud Raul Heinsalu jäi siiski elama Rootsi, saades seal poliitilise turvapaiga. Huvitav on tema kirjeldus eelnevatest välisõitudest Soome ja Rootsi:

"Kui me välismaale sõitsime, võeti tihti laevalt palju mehi maha, et meie juhid ja ülemused saaksid kaasa sõita. Nad sõitsid siis madruste ja motoristide riietuses, aga ei teinud nende tööd. Allesjäänud madrused ja motoristid pidid seda rohkem töötama."²⁷

²⁰ Aavo Elmuste (sündinud 1936 Tallinnas) juurdlus-
toimik. ERAF, f. 130, s. 6828E; ERAF, kartoteek.

²¹ Uus ärahüppaja Madridis. – Teataja 19.02.1983.

²² Meremees hüppas ära Rouenis. – Eesti Päevaleht
21.05.1983.

²³ A. Vahtra. Kolm intervjuud Sulev Viiknaga. –
Vaba Eesti Sõna 21.08., 28.08., 11.09.1986.

²⁴ Kalurid jutustavad oma põgenemisest. –
Eesti Päevaleht 03.10.1984.

²⁵ Toivo Voit. Vt. viide nr. 2.

²⁶ H. Parikas (pseudonüüm). Virvatuled. – Kodumaa
28.11.1984.

Valeri Sirksalu ja Raul Heinsalu (EPL 03.10.1984)

Välisreisijad, kes palusid poliitilist varjupaika

Esimesed ametlikud kultuuridelegatsioonid ja turismigrupid sõitsid Nõukogude Eestist Läände (algul peamiselt Leningradi kaudu) alates 1956. aastast. Üsikuid välissoite võimaldati ka varem, näiteks viibis Eesti Raadio äsja loodud välisloometuse töötaja L. Meri Soomes juba 1955. aastal.

Välispassi taotlemise süsteem oli Nõukogude Liidus äärmiselt keerukas, salastatud ja vastuoluline. Paljudele öeldi korduvalt ära ja nad ei saanud kunagi teada, mis põhjusel seda tehti, kaevata polnud aga kellelegi. Tihti rakendati “prääniku ja piitsa” poliitikat, kord anti sõiduluba, siis öeldi jälle ära, põhjust muidugi ei avaldatud. Nagu üks ärahüppajaid (Hillar Raig) on hiljem tabavalt öelnud, ei olnud kohalikud julgeolekutöötajad, kes ise välismaale ei pääsenud, kuid asja otsustasid, huvitatud teiste inimeste väljalaskmisest, kas või inimliku kadeduse tõttu.

Formaalselt toimus välissoitude taotlemine Siseministeeriumi OVIR-i (*Otdel viz i registracii inostrancev* – viisade ja välismaalaste registreerimise osakond) kaudu, kuhu esialgsed sõidudokumendid esitati. Töökoha juhtkonnalt kinnitatud iseloomustus-soovitus kujutas endast esimest, kuid kaugeltki mitte kõige tähtsat filtrit välispassi hankimise

vaevalisel teel. Iseloomustusele kirjutas alla töökoha “troika” (parteisekretär, ametiühingukomitee esimees, direktor). Järgnevalt tegeles taotlusega OVIR, kust mõne aja pärast saabus kas nõusolek või äraütlemine, mingeid lisaselgitusi ei antud. Ametlikult oli kõrgemaks instantsiks EKP KK juures asuv väljasõidukomisjon, kus lõplik otsus kinnitati. Tegelikult otsustas asja julgeoleku seisukoht, mida väljasõidukomisjon peaaegu alati aktsepteeris. Erandeid muidugi oli, nagu näiteks skandaalne Igor Jeltsovi juhtum, millest räägime veel allpool.

Iga taotleja kohta avati kaks toimikut, üks OVIR-is, teine julgeolekus. Esimene sisaldas peamiselt üldiseloomuga dokumente (ankeet, iseloomustused, õiendid, vahel ka mõned väljavõtted julgeolekuga peetud kirjavahetusest). Julgeolekutoimik sisaldas täpsemaid andmeid isiku lojaalsuskontrolli kohta, sisse oli seatud operatiivkontrolli toimik (*DOP – Delo operativnoj proverki*) ja see käis läbi kõigist operatiivosakondadest kuni lõpliku vormistamiseni 10. (arhiivi- ja operatiivarvestuse) osakonna (jaoskonna) poolt. Need operatiivosakonnad olid 1. (välisluure), 2. (vastuluure), 5. (võitlus ideoloogilise diversiooniga), OTO/6 (postsensuuriga tegelev operatiiv-tehnilise osakonna 6. jaoskond), ka Tallinna linnaosakond või mõni rajooniosakond. Vajadusel lisati veel 7. (varjatud jälitus), 4. (transpordi vastuluure) või 6. (majanduslik vastuluure) osakonna arvamuse. 1980-ndate aastate väljasõidutoimikutest on näha, et peamiselt tegeles sõiduloo küsimustega 5. osakond, peamiselt selle 1., 2. ja 6. allosakond.²⁸ Väga tähtsaks dokumendiks peeti näiteks iga taotleja kohta koostatud salajast iseloomustust ühe-kahe teda isiklikult tundva KGB usaldusisiku või agendi poolt.

²⁷ Raul Heinsalu: loodan uuesti pääseda merele. – Eesti Päevaleht 23.11.1984.

²⁸ KGB 5. osakonna lõi Juri Andropov 1967. a. ja see kujunes hiljem julgeoleku peamiseks üksuseks. ENSV vastavat osakonda juhtis 1968–71 Nikolai Johanson, 1972–79 Leo Võime, 1979–88 Evald Selgal. 1. allosakonna (emigrandid) ülemaks oli 1980-ndate alguses Jüri Poolus, hiljem Lemmik Lehtmets; 2. allosakonna

Kuigi EKP KK väljasõidukomisjon oli loa andmisel kõrgeim instants, võidi temast ka mööda minna juhul, kui asjaosalisel oli piisavalt häid sidemeid Moskvast. Nii sündis näiteks eelmainitud Igor Jeltsovi puhul ja on võimalik, et ka Aadu Hint, keda ENSV julgeolek pidevalt kahtlustas ja Keskkomitee sekretär Leonid Lentsman keeldus välismaale laskmast, pääses Läände tänu oma vanadele Moskva sidemetele.²⁹

Kui julgeolekus anti välissõiduks "roheline tuli", siis sellega KGB osalus muidugi ei lõppenud. KGB kontrollis varjatult kogu nõukogude elu, tema käes oli kõigi Nõukogude kodanike kirjavahetus ja telefonikõned ning varjatud agendid saatsid igat välismaale sõitnud turismigruppi, spordivõistkonda või kultuuridelegatsiooni.

KGB agendi Helmut Valgre ärahüppamisjuhtumit puudutame hiljem pikemalt. Alustame sellest, kui 1965. aastal kadus Doonau ringreisil (Rumeenia, Bulgaaria, Jugoslaavia, Ungari, Austria, Tšehhoslovakkia) Valga raadio ja televisiooni ülekandejaama vanemelektromehhaanik Arvo Mõttus.

Valga releejaamas RKR-5 töötanud Arvo Mõttus ei olnud partei liige, kuid Läti Sideministeeriumile allunud releejaama vahetusülemana sai ta üleliidulise turismituusiku ja 19. oktoobril 1965 kadus Viini kesklinnas turismigrupist. Keeldunud Nõukogude

---

(loovintelligents) ülemaks Rein Sillar, 6. allosakonna (akadeemiline intelligents, üliõpilased) ülemaks 80. andate alguses A. Potehhin, hiljem Viktor Kozlov. Kuna osakonna ülesandeks oli eestlaste meelsuse kontroll, siis moodustati ta peamiselt eesti rahvusest tšekistidest, keda Moskva aga kunagi täielikult ei usaldanud. Seda püüti korvata eesti keelt hästi valdavate kohalike venelastega. 1990. a. nimetati 5. osakond ümber konstitutsioonilise korra kaitse osakonnaks (Z-osakond), loodi ka allüksus, mis pidi levitama müüti uue KGB apoliitilisusest, erilisel rõhutades vana stalinistliku tšekaa metsikusi ja seadusevastast tegevust.

²⁹ I. Jürjo. Tundmatu Aadu Hint. – Maaleht 17.–31. juuli 1997.

³⁰ Arvo Mõttuse (sündinud 1939 Otepääl) juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 28988.

³¹ Raimu Ranna (sündinud 1940 Pärnus) juurdlustoimik. ERAF, f. 130, s. 6825E.

³² K. Kõvamees. Palgest palgesse Müncheni eetriereostajatega. – Kodumaa 05.–19.12.1979.

esindajatega kohtumast, siirdus ta elama Saksa Liiduvabariiki ning töötas hulk aastaid raadiotehnikuna Müncheni raadiojaamades "Vaba Euroopa" ja "Vabadus".³⁰

12. oktoobril 1966 palus Pariisis poliitilist varjupaika üleliidulisse "Sputniku" turismigruppi kuulunud ja hotellist märkamatu kadunud Raimu Rand. ENSV KGB vormistas kohe tema juurdlustoimiku, tuntud komсомolitegelane heideti kiiresti komparteist välja.³¹ Raimu Rand töötas tollal Pärnu ELKNÜ teise sekretärina, õppides samal ajal kaugõppe teel Kaliningradi kalandusinstituudis. Tema ärahüppamine äratas välismaal, eriti väliseestlaste hulgas suurt tähelepanu, aga ka teatavaid kahtlusi võimaliku seotuse kohta KGB-ga. Ameeriklased teda siiski usaldasid, võimaldades tal töötada aastatel 1967–71 "Vaba Euroopa" raadiojaamas Münchenis. Hiljem tegeles Rand isikliku äriaga, mis aga läks allamäge, vahetas korduvalt elukaaslast (naine oli tal maha jäänud Eestisse), kavatses ümber asuda Kanadasse, kuid seal talle alalist elamisluba ei antud. Sattunud meeletikkude olukorda, pöördus ta 1979. aastal kodumaale tagasi, avaldades ajakirjanduses pikema usutluse, milles muu hulgas ütles: "Töötasin "Vabaduses" kolm ja pool aastat. Mul polnud iial mõttes, et võiksin sellesse herilasepessa jääda kogu eluks. Valve ja üks-teise järel nuuskimine, alaline hirm, et sind mõne tühise eksimuse pärast võidakse kutsuda eriosakonda, tekitas ängistuse ja sageli vaevas mõte leida vähem närve sööv töö."³²

4. jaanuaril 1967 kadus Londonis üleliidulisest kineastide turismigrupist Tallinna Kinostudio lavastaja Igor Jeltsov (sündinud 1928 Virumaal Vasknarva vallas, isa venelane, ema Soome päritolu). Ta oli lõpetanud Moskva kinoinstituudi, vandanud alates 1956. aastast Tallinna kinostuudios hulga kunstilisi ja kroonikafilme, sealhulgas KGB-temaatilise Rootsi luureoperatsioone paljastava "Kutsumata külalised" (algsest nime all "Langevad lehed"), käis korduvalt välismaal, kuigi oli vallaline ja polnud isegi kompartei liige. Jutustas uhkusega tuttavatele, et üks filmi "Kutsumata külalised" näinud tšekist soovitas tal tööle tulla organitesse, kus ta võiks

samuti filme vändata.³³ Tema suhteid KGB-ga iseloomustab kõige paremini agent “Hando” ettekanne 2. osakonna operatiivtöötajale Johan Märtenstile:

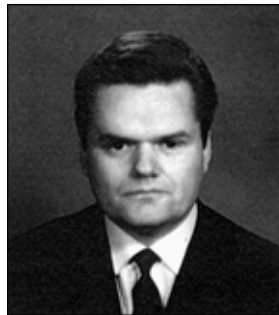
”Nagu teada, Igor Jeltsov lavastas filmi “Kutsumata külalised”, kasutades konsultandiks julgeolekutöötajat /major Markus/. Kolleegidele on teada, et julgeolekuorganid palusid Igor Jeltsovi informeerida välissõitude järel oma tähelepanekutest välismaal. Tä enda sõnade põhjal on teada, et tal aidati korduvalt saada hotellikohta Moskvas, samuti on teada, et komanderingu ajal SDV-sse saatis teda julgeolekutöötaja, kes kogus materjale kroonikafilmi fašistide üle peetud kohtuprotsessist.”³⁴

1963. ja 1964. aastal esitas ta järjekordsed avaldused sõiduks välismaale, kuid ootamatult öeldi talle ära, kuna KGB agentuur oli vahepeal fikseerinud, et väliseestlase Peep Koorti viibides Tallinnas oma ema juures, külastas tema korterit ka Igor Jeltsov, kes jutuaajamisel oli väljendanud nõukogude võimu suhtes kriitilisi seisukohti. Igor Jeltsov ei jäänud otsusega rahule, käis kaebamas isegi keskkomitee sekretäri Lentsmani juures, kes kuuldavasti oli välissõidukomisjoni esimees. Edasist kirjeldab toimikus leiduvas öiendis 2. osakonna operatiivtöötaja Juri Karpov³⁵ järgmiselt:

“Vaatomata meie vastuseisule, EKP Keskkomitee komisjon andis talle vahel väljasõiduloa, ilmselt teatavatel poliitilistel kaalutlustel. Nii lubati tal juunis 1966 väljasõit Inglismaale ja Soome. Soome sõitis ta Kinostudio ja Kultuuriministeeriumi töötajate grupis. Sõit oli organiseeritud Välismaaga sõprus- ja kultuurisidemeid arendava ühingu liinis septembris 1966. Gruppi kuulus ka meie agent “Kassatkin” ja usaldusisikud. Eelnevalt teavitati “punkti” esindajat meie kaastöötaja poolt, kuidas agendi ja usaldusisikutega sidet pidada, samuti teatati kompromiteerivatest materjalidest väljasõitnud turistide, sealhulgas I. Jeltsovi kohta. Inglismaale sõidust jaanuaris 1967 Kinematografistide Liidu liinis me ei olnud teadlikud. Eesti NSV-st sõitis ta nähtavasti üksi üleliidulise grupi koosseisus. Harilikult teatati meile sellistest sõitudest

(üksikute Eestist pärit isikute lülitamisest grupi koosseisu ja sõiduajast) üleliidulise KGB 2. Peavalitsuse 8. osakonnast kõrgsagedusliku side kaudu. Seekord sellist teadet Igor Jeltsovi lülitamisest grupi koosseisu ei saanud. Teiseks allikaks sõidu aja kohta võis olla ENSV Kinematografistide Liit või Tallinna Kinostudio. 2. osakonna 3. jaoskonna töötaja sm. Raus,³⁶ kes pidas kontakti loomingu- liitudega, sealhulgas ka nimetatud liiduga, viibis sel ajal õppustel ja seetõttu Igor Jeltsovi väljasõit ning täpne sõiduaeg jäid meile teadmata. Sellega seoses me 2. Peavalitsuse 8. osakonda kompromiteerivat materjali välja ei saanud.”

Nii juhtus, et kohalikul julgeolekul oli õigus, kuid Moskvas sellest ei hoolitud. Inglismaal sai Igor Jeltsov kiiresti kodakondsuse ja töötas hiljem raadio “Vabadus” vene toimetuses Münchenis. On arvatud, et väärtusliku infoallikana oli ta värvatud Inglise luure teenistusse.

Igor Jeltsov.
Foto: ERAF, f. 129, s. 28979

³³ Igor Jeltsovi juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 28979.

³⁴ Johan Märten (sündinud 1929 Viljandimaal Tuhalane vallas) läks julgeolekusse tööle 1954. a., olles enne seda Viljandi rajoonilehe põllumajandustoimetaja. Teenis 2. (vastuluure) osakonnas, alates 1966. aastast KGB aktiivses reservis, muu hulgas ETA-s, oli “Dünamo” juriskonsult, Kreutzwaldi nim. Raamatukogu erifondi juhataja ja TA Presiidiumi töötaja. Öde Valve abiellus KGB polkovniku Žarkoviga.

³⁵ Juri Karpov (sündinud 1921 Jaroslavlis) läks julgeolekusse tööle 1944. a., kaks aastat hiljem saabus ENSV-sse. Teenis algul 4., siis 2. osakonnas, läks pensionile 1974 (avalikustati Riigi Teatajas 1997. a.).

³⁶ Viktor Raus (sündinud 1932? Virumaal) läks ENSV julgeolekusse tööle 1955. a., kus töötas 2. ja 5. osa-

5. mail 1969 kadus Viinis Doonau turismigrupist Udo Joala, tootmiskoondise “Terar” kontrollmeister ja ametiühingukomitee esimees. Ta oli NLKP liige, kuid teadmata põhjustel sealt välja heidetud.³⁷ Töötanud meremehena, viibinud varem mitu korda välismaal, oli turismigrupi eesti rühma (11 liiget) vanem. Austriast siirdus ta elama Rootsi, kus abiellus uuesti, esimene naine jäi maha Tallinna. Teadaolevalt töötas 1985. aastal Volvo traktoritehases töölisena.

5. septembril 1969 hüppas Soomes viibinud VEKSA turismigrupist ära setu päritolu Gustav Laats, põllumajandusministeeriumi ohutustehnika vaneminsener. Ta oli õppinud Vana-Irboska vene keskkoolis, lõpetanud Venemaal põllumajandustehnikumi ja kinomehhaanikakooli. Tallinnas elades käis läbi kriminaalse kallakuga seltskondadega, värvati Nõmme miilitsaosakonnas agendiks “Maksimov”, otsestest seostest KGB-ga ei ole midagi teada. Siirdus Soomest kohe Rootsi, asus tööle ühes tehases, sealt sõitis 1977. a. edasi Kanadasse, kus abiellus filipiinlannaga. Ka tema Setumaalt pärit emal lubati 1978. a. jääda alaliselt elama poja juurde Torontosse. Laatsi juurdlusasi lõpetati KGB-s 1985. aastal.³⁸

---

konnas, tegeles loovintelligentsiga, pensionile läks 1985. a. Ene Hioni raamatus “Saatust ei valita” (Tallinn, Olion, 1990) kinnitatakse, et juba 6. klassis (14-aastaselt) Kiviõli Keskkoolis käis ta ringi püstoliga vööl ja osales metsavendade haarangutes, kusjuures ühes neist hukkus temaga samaealine tädipoeg Helmuth Kriis. Sellest kolmetunnisest Heinassaare lahingust on autor pikemalt kirjutanud Alutaguse Memento “Mälestuslehes” (2002, nr. 12). Võimalik, et Rausi valikut mõjutas tema juunikommunistist ja hävituspataljonlasest isa mahalaskmine sakslaste poolt augustis 1941.

³⁷ Udo Joala (sündinud 1930 Harjumaal Saku vallas) juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 29034.

³⁸ Gustav Laatsi (sündinud 1936 Petserimaal Irboska vallas) juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 29033.

³⁹ Vladimir Karasjovi väljasõidutoimik. ERAF, f. 136, s. 38717.

⁴⁰1988–90 ilmus Stockholmis Eesti Rahvusfondi väljaandena neli Karassev-Orgusaare raadiovestluste kogumikku: “Molotov ja meie”, “Molotov, Vorošilov ja meie”, “Molotov, Vorošilov, Soome epopöa ja meie”, “Ždanov ja meie”.

12. märtsil 1976 palus Pariisis poliitilist varjupaika Cannes'i filmifestivalil viibinud Nõukogude kineastide erigruppi kuulunud “Tallinnfilmi” lavastaja Vladimir-Georg Karasjov-Karassev (sündinud 1931 Tallinnas). Vene nimele ja ankeeti märgitud rahvusele (venelane) vaatamata on ta isa poolt siiski eestlane. Tema isa Joann Orgusaar (sündinud 1889 Viljandimaal Võisiku vallas) võttis abielludes Tomskis endale uueks nimeks oma naise nime Karasjov. Vladimir lõpetas 1965. aastal Üleliidulise Kinoinstituudi, töötas seejärel “Tallinnfilmis”, kuid enamik tema loominguist jäi riulile lebama, sealhulgas eesti kommunistide võitlusele pühendatud neljaosaline kinoteos “Lindpriid” (1971). Kohe pärast ülehüppamist taotles ta ametlikult Nõukogude võimudelt perekonna väljasõitu Prantsusmaale. Kehtiva tava kohaselt oli selle eelduseks Nõukogude kodakondsusest väljaarvamine, mida tema puhul rakendati NSVL Ülemnõukogu ukaasiga veel samal aastal (10. detsembril 1976).³⁹ Varsti pärast seda võimaldati tema abikaasal filminäitleja Ene Rämmeldil sõita koos pojaga Pariisi. Prantsuse kodakondsuse saanud Karassev-Orgusaar on tegutsenud hiljem publitsistina, raadio “Vabadus” kaastöötajana ja avaldanud oma raadiovestlusi mitme raamatuna Rootsis.⁴⁰

Järgmiseks Eesti ärahüppajaks oli 1982. aastal Peeter Pihelgas (sündinud 1953 Valgas). Autoteeninduses vanemmeistrina töötanud Pihelgas viibis ametiühingu tuusikuga neljapäevasel turismireisil Soomes ja kadus Helsingis 6. veebruaril, ilmudes välja Rootsis, kuhu jäi ka elama. Tema ärahüppamisest Rootsis algul ei teatatud, kuid see äratas suurt tähelepanu paar aastat hiljem, kui Pihelgas hakkas aktiivselt taotlema taasühinemist oma perekonnaga (naine kahe pojaga), millest aga ENSV KGB jätkuvalt keeldus. Pihelgas korraldas 1987. a. Nõukogude saatkonna juures pikette koos rohkearvuliste kaaslastega, asi äratas ebameeldivat tähelepanu isegi NL välisministeeriumis ja KGB peakorteris. Moskva keskvoimude survele väljasõiduluba lõpuks anti, kusjuures ENSV Ülemnõukogu ukaasiga 20.08.1987 võeti Pihelgaselt Nõukogude

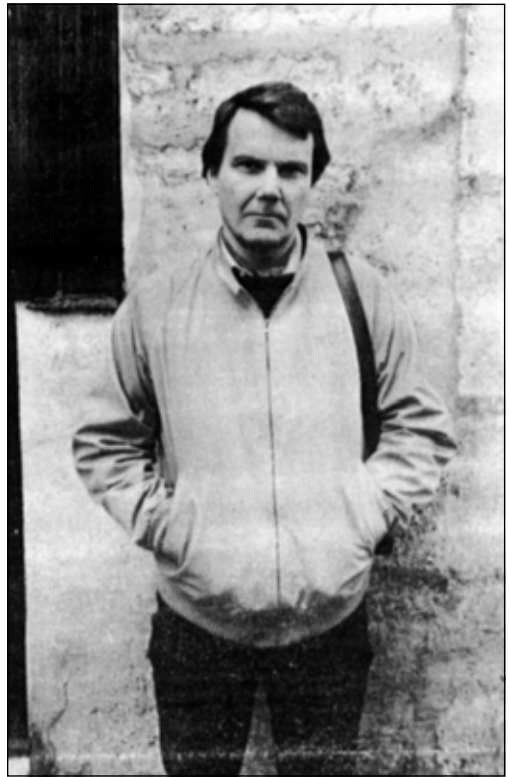

kodakondsus.⁴¹ Pole kahtlust, et Peeter Pihelgase suurt tähelepanu äratanud protestiaktisioonid olid oluliseks lüliks Balti riikide taasiseseisvumisprotsessis, mis aastal 1987 jõuliselt käivitus.

Järgmisel, 1982. aastal palusid Läänes poliitilist varjupaika kaks Eesti kultuuriinimest: 22. septembril tegi seda Pariisis ENSV Kultuuriministeeriumi Teatrite Valitsuse juhataja Aarne Vahtra, aasta lõpus otsustas Läände jääda 28-aastane Moskva filmiinstituudi lõpetanud Katrin Laur.

Aarne Vahtra (sündinud 1940 Põltsamaal) oli vanemaks kultuuriministeeriumi erigrupis, mis 14. kuni 23. septembrini viibis Portugalis ja Prantsusmaal. Ta kadus Louvre'i külastamise järel, paludes Prantsusmaal poliitilist varjupaika. Vahtra oli lõpetanud Tallinna Pedagoogilise Instituudi 1965. aastal ja töötanud seejärel õpetajana, käinud Leningradi Kõrgemas Parteikoolis (astus NLKP liikmeks 1969), oli ETV noorsoosaadete peatoimetaja, Noorsooteatri direktor, kultuuriministeeriumi partorg ja Teatrite Valitsuse ülema Alliku asetäitja. Enne põgenemist oli ta välismaal viibinud kümnel korral, olles enamasti ühtlasi grupivanemaks.⁴² 1987. aastal siirdus ta Prantsusmaalt Kanadasse, kus on praegu ehitusettevõtja. Ta on avaldanud üksikuid kirjutisi väliseesti väljaannetes.

Katrin Laur (sündinud 1955 Tartus, neiu-põlvenimi Poola) ei olnud ärahüppaja selle sõna tavalises mõttes, sest oli abielus välismaalasega (tema teine mees Gabriel Castro Ruille(?)) – вн. к. Руйлье – oli pärit Kolumbiast) ja sai kuueks kuuks ametliku loa külastada oma meest. Ta oli varemgi käinud mehe juures välismaal, seekord võimaldati kaasa võtta kolmeaastane tütar Paloma Krõõt.⁴³ Laur oli äsja lõpetanud Üleliidulise Kinoinstituudi Moskvast. Saabunud novembri lõpus Lääne-Saksamaale, otsustas ta Läände jääda ja teatas sellest mitmes intervjuus “Vabadusraadiole”, kus teda teiste hulgas intervjueris endine ärahüppaja Igor Jeltsov. Katrin Laur jäi elama Saksamaale, kuid Nõukogude kodakondsusest ei loobunud, ta on avaldanud Eestis ühe luuletuskogu,⁴⁴ töötanud “Vabadusraadios” ja filmialal.

Aarne Vahtra Pariisi südalinnas 1982 (EPL).

1983. aasta mõned ärahüppamised toimusid peaaegu märkamatu: Rootsis viibinud “Estonia” balletitrupist lahkus märtsis Malmö tantsija Mihhail Bogatõrjov⁴⁵ ja suvel turismigrupiga Jugoslaavias viibinud tehnika-kandidaat Aarne Lauringson, kes läks edasi Austriasse, pöördumata Nõukogude Liitu tagasi.⁴⁶ Hiljem siirdus ta venna juurde USA-sse, kust naasis kodumaale alles hiljuti.

⁴¹ Peeter Pihelgase väljasõidutoimik. ERAF, f. 136, s. 56523.

⁴² Aarne Vahtra juurdlustoimik. ERAF, f. 130, s. 10190E.

⁴³ Katrin Lauri väljasõidutoimik. ERAF, f. 136, s. 61919.

⁴⁴ K. Laur. Sõnad: luuletusi 1987–90. Kujundanud Jaan Klõšeiko. Kunst, Tallinn, 1990.

⁴⁵ Estonia tantsija põgenes. – Eesti Päevaleht 31.03.1983; Kes oli Malmö-põgenik. – Eesti Päevaleht 07.04.1983.

⁴⁶ Aarne Lauringsoni (sündinud 1937 Tallinnas) väljasõidutoimik. ERAF, f. 136, s. 1674.

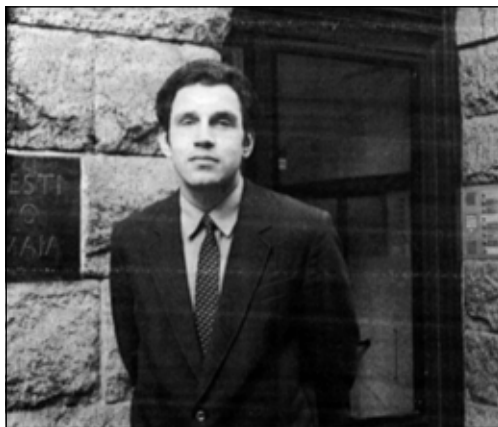
21. märtsil 1983 kadus Soome Kotka merepäevadele saadetud suurde Eesti delegatsioon (205 liiget) kuulunud kultuuriministeeriumi metoodik ja puhkpilliorkestri "Tallinn" liige Ilmar Olesk, kes siirdus laevaga kohe Turu kaudu Rootsi.⁴⁷ Ta oli välismaal viibinud varemgi, näiteks aasta varem Pariisis, kui Aarne Vahtra seal ära hüppas. Tol korral olevat Oleskil olnud sama kavatsus, ta olevat isegi helistanud politseisse, kuid lõõnud siis kõhkleva ja riputanud telefonitoru hargile.

Suurt rahvusvahelist tähelepanu äratasid 1984. aasta põgenemisjuhtumid. Soomes Kotka merepäevadel viibinud Eesti ametliku delegatsiooni üks juhte Valdo Randpere ja tema abikaasa Leila Miller lahkusid turnee lõpus Helsingi hotellist (7. augustil) ja põgenesid edasi Rootsi.

Eriskummaline oli see, et välismaale lubati abielupaar üheskoos, seda ei olnud ENSV KGB võimaldanud tervelt kümme aastat. Ilmselt usaldas KGB juhtkond Randperet (sündinud 1958 Tallinnas) täielikult, tema senine ankeet oli laitmatu. Randpere isa oli välissõidu laevade vanemmehaanik ja kompartei liige, Valdo ise oli Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetanud jurist, töötanud lühikest aega justiitsministri abina, tema viimane töökoht oli ELKNÜ agitatsiooni ja propaganda osakond. Abikaasa (esimesest oli ta lahutatud) Leila Miller (sündinud 1961 Tallinnas) oli Pedagoogilise Instituudi kulturi-teaduskonna kolmanda kursuse üliõpilane, kitsamas ringkonnas tuntud ka poplauljana, Tallinnasse jäi nende kolmeaastane tütar Kaisa. Randpere hakkas Rootsis (ja hiljem USA-s) aktiivselt taotlema tütre taasühinemist perekonnaga, see äratas Lääne massimeedias suurt tähelepanu ja sümpaatiat.

KGB andiski survele järele, võimaldades kaks aastat hiljem Kaisal sõita Rootsi.⁴⁸ Valdo Randpere kohta seati ENSV KGB 5. osakonnas sisse DOR (*Delo operativnoj razrabotki* – operatiivtöötamise toimik), seda hakkas pidama vana tšekist alampolkovnik Jakob Lillemaa.⁴⁹ Pere lagunes varsti, Randpere tuli tagasi iseseisvunud Eestisse ja töötab praegu Tallinnas maailma ühe suurima arvutifirma IBM esinduse juhina.

Kolmaski 1984. aasta põgenik lähtus Soomest. Selleks oli Harju parteikomitee instruktor Hillar Raig (sündinud 1956), kes kadus Helsingis ELKNÜ noorte turismigrupist 5. novembril. Hillar Raig oli samuti Tartu Ülikooli lõpetanud jurist, tema isa Helmut, tuntud põllumajandusteadlane, töötas sellal Saku Maaviljeluse Instituudis, 1990. aastal valiti ta emeriitprofessoriks.⁵⁰ Ka Hillar Raig siirdus Rootsi, kus sai poliitilise varjupaiga, esinedes seejärel aktiivselt väliseesti ajakirjanduses, avaldades muu hulgas põhjaliku ülevaate KGB tegevuse kohta Eestis, millega ta parteikomitee töötajana oli hästi kursis.⁵¹

Hillar Raig Eesti Maja ees Stockholmis (EPL).

⁴⁷ Muusik Eestist põgenes. – Eesti Päevaleht 21.05.1983.

⁴⁸ Randpere ja Milleri 3-kõiteline juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 29163.

⁴⁹ Randpere väljasõidutoimik. ERAF, f. 136, s. 31073

⁵⁰ Hillar Raigi (sündinud 1956 Tartus) juurdlustoimik. ERAF, f. 129, s. 29164.

⁵¹ H. Raig. Nii töötab KGB Eestis. – Eesti Päevaleht, 18. ja 22. novembril 1985.